

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Навчально-науковий інститут української філології та журналістики
Кафедра історії української літератури та компаративістики

Кваліфікаційна робота

з теми: **«ХУДОЖНІЙ СВІТ ДИСИДЕНТСЬКОЇ ЛІРИКИ
МИКОЛИ РУДЕНКА»**

Виконала:

здобувачка вищої освіти 2 курсу,
групи Ukr1-M22

освітньо-професійної програми
Середня освіта (Українська мова і
література)

другого (магістерського) рівня вищої освіти
спеціальності 014 Середня освіта

(Українська мова і література)
галузі знань 01 Освіта / Педагогіка

Харчук Оксана Мирославівна

Керівник:

Починок Л.І., кандидат філологічних наук,
доцент, завідувач кафедри історії

української літератури та компаративістики

Рецензент:

Кеба О.В., доктор філологічних наук,
професор кафедри германських мов

і зарубіжної літератури

Кам'янець-Подільський – 2023 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ДИСИДЕНТСЬКИЙ ДИСКУРС В ІСТОРИКО-ЛІТЕРАТУРНОМУ ПРОЦЕСІ 60–80-Х РОКІВ ХХ ст.....	8
1.1. Літературне дисидентство як новаторське явище в історії національної культури.....	8
1.2. Особливості творчої еволюції М. Руденка	18
Висновок до розділу.....	32
РОЗДІЛ 2. ХУДОЖНЬО-СТИЛЬОВІ ОСОБЛИВОСТІ В'ЯЗНИЧНОЇ ПОЕЗІЇ М. РУДЕНКА.....	34
2.1. Пантеїстичні мотиви, солярні образи лірики.....	34
2.2. Філософо-космологічні мотиви	42
2.3. Табірні реалії в поезії митця.....	49
2.5. Емоційні стани інтимної лірики	55
Висновок до розділу.....	64
РОЗДІЛ 3. БІНАРНИЙ УРОК З УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ЯК ФОРМА ВИВЧЕННЯ ДИСИДЕНТСЬКОГО РУХУ.....	66
3.1. Бінарний урок як різновид нетрадиційного виду навчального заняття з української літератури	66
3.2. Бінарний урок з літератури в 11 класі закладу середньої освіти за творчістю українських дисидентів	70
Висновок до розділу.....	77
ВИСНОВКИ.....	79
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	82

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Микола Руденко – людина надзвичайної долі й високого таланту, один із велетів національного духу, чийм ім'ям означено національне відродження 60–90-х років ХХ-го сторіччя». В українській історії він є постаттю унікальною з багатьох поглядів – біографічного, творчого, громадсько-політичного. Чільний представник епохи шістдесятництва й дисидентського руху, прозірливець в економіці, один із найпомітніших особистостей українського правозахисного руху, засновник і голова Української групи сприяння виконанню Гельсінських угод (УГГ–УГС), член Міжнародної Амністії. Біографія М. Руденка – це тривала й виснажлива боротьба за право бути особистістю. Він пройшов складний шлях особистісної еволюції від партійного керівника до радянського політв'язня, зневірившись у соціалістичних ідеалах та псевдоцінностях, рішуче відкидає будь-який компроміс із владою, віддає перевагу уярмленню фізичному, аніж духовному.

Літературна творчість М. Руденка посідає помітне місце у літературному процесі другої половини ХХ – початку ХХІ ст. Його світоглядні позиції, особистісні переконання, орієнтації, естетичні уподобання формувалися під впливом обставин непростой дійсності, що оточувала митця. Твори 60-х – 70-х рр. фіксують результати довготривалого та активного процесу авторського переосмислення світобачення. З 1956 р. (після ХХ з'їзду КПРС) запеклий комуніст та атеїст М. Руденко почав по-новому сприймати навколишню дійсність та вбачати своє місце в ньому. Так у спадщині митця виникає яскраво виражений філософський струмінь, що наскрізь пронизує лірику поета-шістдесятника. Відповідно до концепції мислителя, у центрі його філософських творів-одкровенень знаходиться людина, яка розмірковує над одвічними питаннями та проблемами. У своїх

поетичних доробках автор декларує ідею залежності людського життя від Сонця, Його Світла та енергії.

Лірика табірної періоду яскраво відображає кінцеву стадію переходу М. Руденка від світобачення марксистського до того, що можна назвати християнським гуманізмом. Свідома заангажованість суспільними, національними, релігійними, екологічними, етичними, моральними, духовними проблемами, громадянська наснаженість текстів поезій – визначальні риси лірики митця. Його творам також характерні філософські узагальнення, лірико-публіцистичний пафос, посилення раціоналістичного начала. Вірші автора в'язничного періоду відзначаються широким ідейно-тематичним спектром, об'ємною образною сутністю.

Через антирадянську та правозахисну діяльність творчість М. Руденка свідомо замовчувалася й упродовж кількох десятиліть перебувала на маргінесах літературного процесу. Його художня спадщина стала доступною широкому читацькому загалові лише з утвердженням незалежності. Вже сьогодні постає нагальна потреба у всебічному дослідженні життєтворчості українського поета, повномасштабній характеристиці індивідуального стилю письменника, аналізу провідні тем, мотивів та образів, проблематики, художніх та версифікаційні особливості його творів.

Стан наукової розробки проблеми. Проблема фахового вивчення літературного дисидентства є актуальною з часів утвердження української незалежності. Вірші дисидентів могли бути оприлюдненими лише через самвидав, форму рукописної передачі опозиційних текстів. Художні твори в'язнів сумління друкувались за кордоном на сторінках періодичних видань («Сучасність», «Визвольний шлях», «Дукля»), виходили окремими поетичними збірками. Процес їхнього наукового осягнення був повільний і складний. За останні десятиліття помітні спроби узагальненого осягнення дисидентського руху в Україні в книгах Г. Касьянова («Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років»), В. Овсієнка («Світло людей»), Б. Захарова («Нарис історії дисидентського руху в Україні: 1956–1987»), в

розвідках англійського дослідника Дж. Берча («Український націоналістичний рух в СРСР з 1956 року») та американських учених К. Фармера («Український націоналізм у післясталінську еру: міф, символи та ідеологія в радянській національній політиці») та Я. Білоцеркович («Дисидентство Радянської України: дослідження політичного відчуження»), у літературно-художніх альманахах («Зона», «Біль», «Поле відчаю й надії», «Сучасність», «Визвольний шлях»), у «Документах української Гельсінської групи 1978–1982» (Торонто; Балтимор). Історіографію й джерела вивчення проблеми «Український правозахисний рух» подано в ґрунтовному дослідженні А. Русначенка «Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Литві, Латвії, Естонії у 1940–1980 рр.». Звертають на себе увагу еміграційні праці, в яких зібрано інформацію про українських політв'язнів. Найповнішим вважають покажчик «Українські політв'язні в СРСР» (Торонто; Балтимор, 1981). Із довідкової літератури на особливу увагу заслуговують такі видання: перший енциклопедичний довідник дисидентського руху «Рух Опору в Україні: 1960–1990» (К., 2010), впорядкований колективом авторів на чолі з Осипом Зінкевичем; Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР (Харків, 2006). Цінними джерелами щодо вивчення руху опору в Україні та діяльності його репрезентантів стала праця О. Обертаса «Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років)» (К., 2010) та рідкісна книга-фоліант «Українська Гельсінська Спілка у спогадах і документах» (К., 2012), упорядкована О. Шевченком, М. Жулинського, М. Ільницького, М. Кодака, М. Коцюбинської, І. Малковича, В. Моренця, К. Москальця, І. Онікієнко, М. Павлишина, О. Рарицького, Е. Соловей, Д. Стуса, Л. Тарнашинської, М. Ткачука та ін.), присвячених висвітленню різних аспектів творчості дисидентів.

Творчість М. Руденка є предметом дослідження письменників та літературознавців Є. Сверстюка, Л. Рудницького, М. Слабошпицького,

О. Бровко, І. Власенко, О. Мусієнко, Г. Райбедюк, В. Дивнича, І. Раппа, І. Базилевського, Л. Талалая. Уперше до аналізу лірики М. Руденка звернувся Л. Вишеславський у вступній статті до збірника віршів поета (М. Руденко. Сто світил. Вірші та поеми. Київ: Дніпро, 1970, 480 с.).

Мета дослідження – проаналізувавши дисидентську творчість М. Руденка, визначити провідні мотиви творчості, охарактеризувати образну систему, проблематику творчості, висвітлити естетичну концепцію лірики митця, визначити місце та роль митця у правозахисному русі.

Робота зумовлює розв’язання низки **завдань**:

- з’ясувати місце роль та значення творчості М. Руденка в історії дисидентського руху та української літератури II пол. XX ст.;
- охарактеризувати шлях творчої еволюції письменника;
- детально простежити життєвий шлях М. Руденка, проаналізувати його вплив на творчість письменника;
- визначити художньо-стильові особливості в’язничної лірики поета, образну систему, охарактеризувати провідні мотиви творчості, проаналізувати тематичні особливості табірної поезії, визначити проблематику віршів;
- адаптувати творчість М. Руденка до нетрадиційного проведення уроків з української літератури;
- розробити бінарний урок з української літератури за творчістю М. Руденка в 11-му класі закладу середньої освіти.

Об’єкт нашого дослідження – в’язнична лірика М. Руденка.

Предмет дослідження – художньо-стильові особливості лірики М. Руденка.

Методи дослідження. Теоретико-методичні засади дослідження засновані на біографічному, системно-функціональному, історичному, літературознавчому, філологічному, інтермедіальному методах аналізу. Теоретико-методологічною базою дослідження складають літературно-критичні дослідження Є. Сверстюка, О. Бровко, Л. Рудницького,

М. Слабошпицького, І. Власенко, О. Мусієнко, Г. Райбедюк, В. Дивнича, І. Раппа, І. Базилевського, Л. Талалая.

Наукова новизна роботи полягає всебічному дослідженні життєвого та творчого шляху М. Руденка, простежується творчо-світоглядна еволюція письменника, визначено його життєві пріоритети, ціннісні орієнтири. У дипломній роботі проаналізовано поетичну спадщину поета-шістдесятника табірної періоду, окреслено спектр мотивів, ідей, образів та проблематики творчості. Зібрано, узагальнено і систематизовано літературно-критичний матеріал, осмислено різноманітні оцінки творчості письменника. Табірну лірику М. Руденка адаптовано у руслі нетрадиційного проведення уроків з української літератури. Розроблено бінарний урок з української літератури за творчістю М. Руденка в 11-му класі закладу середньої освіти.

Практичне значення роботи. Основні положення дипломної роботи можуть мати практичне застосування для подальшого вивчення дисидентської творчості М. Руденка. Матеріали та висновки роботи сприятимуть розробленню теоретичних і практичних курсів з історії української літератури, програм вибіркових дисциплін. Матеріали дослідження послугують в розробленні уроків з української літератури в 11-му класі закладів середньої освіти.

Апробація роботи. Матеріали дипломної роботи апробовано на звітній науковій конференції студентів та магістрантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (2023 р.).

Структура дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів із підрозділами, висновків та списку використаних джерел (70 позицій). Загальний обсяг роботи – 86 сторінок, з яких – 81 сторінка основного тексту.

ВИСНОВКИ

Різножанрова творчість М. Руденка – визначальне явище у контексті дисидентської творчості. Письменник пройшов непростий шлях еволюції. Деталізація оповіді, публіцистична зарядженість тексту не особливо вирізняла М. Руденка із загального ландшафту тодішньої фронтової лірики. Проте ранні вірші стали філософсько-естетичним підґрунтям, яке сформувало цілісний могутній художній материк зрілого митця, співмірний із гуманістичним началом буття. Лірика М. Руденка вирізняється яскраво вираженими особливостями, що пов'язані, з індивідуальним стилем митця, його творчою манерою написання поетичних зразків, неординарним, незвичним авторським баченням на певні явища, процеси, що відбуваються у суспільному житті.

Невід'ємний вплив на творчість М. Руденка мали й зовнішні фактори, суспільні події, коло людей, що оточувало його впродовж певного відрізка часу, середовище, у якому перебував митець та ін. Ці чинники не лише впливали, а й удосконалювали, урізноманітнювали і додавали зображуваним проблемам, героям, образам як епічних, так і поетичних творів дисидента життєвої правдивості, реальності, актуальності. Свідома заангажованість суспільними, національними, релігійними, екологічними, етичними, моральними, духовними проблемами, щира громадянська наснаженість текстів – невід'ємні риси лірики М. Руденка, загалом, та табірної, зокрема.

Поетичним творам українського митця також характерні безпосередні філософські узагальнення, лірико-публіцистичний пафос, апеляція до містицизму, а також одночасне звернення до раціонального начала. Як бачимо, вірші митця нагадують справжній сплав, на перший погляд, не поєднаних речей та елементів, але і у цьому визначальна риса його творчості. Лірика М. Руденка насичена різноманітними науковими термінами, абстрактно-філософськими категоріями та, не дивлячись на це, є

зрозумілою для пересічного читача. Усі вірші українського письменника відшліфовані, насичені чистотою мови, унормовані.

Поезія М. Руденка відзначається різноманіттям логічно пов'язаних мотивів, які у віршах взаємодоповнюють один одного. Цим самим авторові вдалося навантажити тексти поезій об'ємним смисловим началом, втілити високі ідеї, порушити суттєві актуальні проблеми. Основні мотиви, теми, що спостерігаються у ліричних творах митця табірного періоду, стосуються авторського бачення щодо єднання людини із навколишнім світом, прагнення об'єктивно осмислити дійсність (філософська лірика), реалістично, без жодного домислу й фантазії зобразити складність табірної життя (табірна поезія), а також возвеличити силу кохання та вірність у людських стосунках (інтимна лірика). Непередбачуваними, вражаючими для читача постають ті поетичні твори автора, у яких вільно та логічно переплітаються два-три мотиви, що, звісно, підтверджує безсумнівний факт: М. Руденко – справжній майстер поетичного слова. У творчості поета ключовими є солярні, пантеїстичні, космологічні мотиви. У своїх творах поет описує табірні реалії, змальовує жорстоку тюремну реальність. Глибоко емоційні стани автора висвітлені в інтимній ліриці поета.

Табірна творчість М. Руденка – цікавий, логічно виправданий матеріал для проведення бінарних уроків з української літератури із залученням до спільного проведення заняття вчителя історії України. Результат такої творчої роботи – це досягнення триєдиної мети уроку: навчальної – здобувачі освіти засвоїли поняття «дисидент», «дисиденство», «дисидентська творчість», поглибили та систематизували знання про глобальні проблеми людства, сформували первинні знання про шляхи їх вирішення, навчилися оцінювати прояв суспільних проблем на теренах України; розвивальної – учні вчилися аналізувати, робити висновки, висловлювати і відстоювати власну думку; уміння переносити знання та навички в нову ситуацію на основі здійснення проблемно-пошукової діяльності; формували патріотичне мислення, свідоме ставлення до людської

діяльності і розуміння її наслідків; виховної – виховання любові до рідного краю, до героїв, які відстоювали свободу і незалежність України.

У ході проведення уроку було доведено, що інтегрований підхід у навчанні сприяє розширенню соціально-пізнавального досвіду здобувачів освіти у руслі поставлених учителем конкретних навчально-виховних завдань,; формуванню інтересу до подій і явищ дійсності, вихованню особистості, розвиває загальнонавчальні навички дітей. Крім цього, бінарні уроки допомагають згуртувати педагогічний та учнівський колективи, поставити перед учителями спільні завдання, виробити спільні дії і єдині вимоги та розширити кругозір і культуру мислення, поведінки здобувачів освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алтунян Г. «Понад мукою тюремних літ...». *Прапор*. 1990. № 11–12. С. 14–16.
2. Базилевський В. Ріка духовна. *Літературна Україна*. 2005. 29 вересня. С. 1, 4.
3. Бровко О. Лірика Миколи Руденка. Луганськ, 2003. 164 с.
4. Василишин Я. Домінанта національного в боротьбі шістдесятників. *Дивослово*. 2003. № 12. С. 4–3.
5. Віват Г. Парадигма буття в поезії Миколи Руденка. *Література. Фольклор. Проблеми поетики: Збірник наукових праць*. Київ, 2007. Вип. 28. Ч. 2. С. 93–98.
6. Власенко І. Життя за формулою Бога. *Київ*. 2006. № 3. С. 157–166.
7. Власенко І. М. Руденко і його книга життя. *Дніпро*. 2007. № 5-6. С. 4-16.
8. Власенко І. М. Руденко – письменник-провидець. *Українська культура*. 2007. № 11. С. 38–41.
9. Власенко І. Пророк, якого не захотіли почути. *Урядовий кур'єр*. 2005. 17 грудня. С. 10.
10. Власенко І. Формула Сонця М. Руденка. *Наука і суспільство*. 2007. № 9-10. С. 11–20.
11. Власенко І. «Я завжди жив і працював для України»: Письменницька доля М. Руденка незвичайна, хоч би з якого боку на неї глянути. *Урядовий кур'єр*. 1995. 21 грудня. С. 14.
12. Даниленко В. Покоління в українській літературі... *Кур'єр Кривбасу*. 2007. № 214-215. С. 313–329.
13. Донцов Д. Санчо-Панца в літературі і житті. *Донцов Д. Дві літератури нашої доби*. Львів, 1991. С. 151–165.
14. Дивнич В. Життя без валенродства. *Критика*. 2004. 4 серпня. С. 4–5.
15. Зборовська Н. Стильовий портрет шістдесятників. *Слово і час*. 2001. № 12. С. 26–4.

16. Зборовська Н. Шістдесятники. *Слово і час*. 1999. № 1. С. 74–81.
17. Зінкевич О. Молода поезія в Україні: поети-«шістдесятники», їхні проблеми і старше покоління. *Літературна Україна*. 2009. 26 лютого. С. 7.
18. Зінкевич О. Наступ партії на молоду поезію в Україні. Розгром молодії літератури в Україні. *Літературна Україна*. 2009. 9 квітня. С. 7.
19. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. Київ, 1995. 240 с.
20. Качуровський І. Лірика Миколи Руденка. *Качуровський І. Променисті силуети: Лекції, доповіді, статті, есеї, розвідки*. Мюнхен, 2002. С. 656–660.
21. Квітневий В. Провісники національного відродження. *Дзвін*. 2003. № 4. С. 135–140.
22. Коваленко Л., Бернадська Н. Українська література : підручник. Рівень стандарту. 11 клас. Київ : Освіта, 2019. 256 с.
23. Красик О. Бінарні заняття. [URL: http://oles.at.ua/statti/binarni_uroki.doc](http://oles.at.ua/statti/binarni_uroki.doc). (дата звернення: 20.11.2023).
24. Корогодський Р. Хто є шістдесятниками. *Українська мова та література*. 2002. Число 35. С. 11–13.
25. Коцюбинська М. Перегук душ. Василь Стус про Володимира Свідзінського *Слово і час*. 1991. № 5. С. 5–6.
26. Коцюбинська М. Феномен Стуса. *Коцюбинська М. Мої обрії*: В 2 т. Київ, 2004. Т. 2. 326 с.
27. Коцюбинська М. «Парнас». *Українська мова та література*. 2008. Ч. 45 (589). С. 18–24.
28. Кудрявцев М. Трагедія М. Руденка «На дні морському». *Українська мова та література*. 2006. Квітень (Число 14-15). С. 20-23.
29. Левицький В. Шістдесятництво: чи був post scriptum? *Літературна Україна*. 2009. 25 червня. С. 1, 7.

30. Лисицька О. Бінарні уроки як шлях реалізації інтегрованого навчання. *Таврійський вісник освіти*. 2015. № 2 (1). С. 231–236. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tvo_2015_2%281%29_43 (дата звернення: 20.11.2023).
31. Літературознавчий словник-довідник / за ред. Р. Гром'яка та ін. Київ : ВЦ «Академія». 2006. 752 с.
32. Мачківський М. Згадаймо всіх – поіменно! *Літературна Україна*. 2008. 20 листопада. С. 5.
33. Мусієнко О. Пророк. *Рідна школа*. 1994. № 7. С. 10–18.
34. Мусієнко О. Українські правозахисники: витоки. *Літературна Україна*. 1997. 16 січня. С. 6.
35. Наєнко М. Шістдесятництво... *Літературна Україна*. 2008. 21 серпня. С. 5; 11 вересня. С. 5.
36. Обертас О. 30 років героїзму (До 30-річчя УГГ). *Літературна Україна*. 2006. 23 листопада. С. 1, 7.
37. Овсієнко В. Український спротив: Доба особистостей. *Персонал Плюс*. 2007. 15-21 березня С. 12.
38. Пахльовська О. Українські шістдесятники: філософія бунту. *Сучасність*. 2000. № 4. 71 с.
39. Пономарів О. Літературно-мистецьке шістдесятництво як один із чинників українського національного відродження в ХХ ст. *Освіта*. 2001. 24–31 жовтня. С. 14.
40. Прісовський Є. Жадоба правди «нелукавої»: поезія на сторінках «Києва» *Літературна Україна*. 1995. 14 вересня. С. 5.
41. Про відзначення 90-річчя з дня народження М. Руденка: Указ Президента України 14 серпня 2009 р. № 612. 2009. 20 серпня. С. 14.
42. Рапп І. Життя без валенродства. *Слово Просвіти*. 2004. 8-14 квітня. С. 2.
43. Рапп І. Життя Українця. *Слово Просвіти*. 2004. 8-14 квітня. С. 2.
44. Руденко М. Гносис і сучасність: (Архітектура Всесвіту). *Дніпро*. 2000. № 3–4. С. 78–109.

45. Руденко М. Вибране: вірші та поеми (1936-2002). Київ : Дніпро, 2004. 800 с.
46. Руденко М. Д. Найбільше диво – життя. Спогади. Київ-Едмонтон-Торонто : ТАКСОН, 1998, 559 с.
47. Руденко М. Поезії / передм. М. Слабошпицького. Київ : Дніпро, 1991. 413 с.
48. Руденко М. Син Сонця – Фаетон. Слідами космічної катастрофи. Тернопіль : Джура. 2002. 340 с.
49. Руденко М. Сто світил: вірші та поеми. Київ : Дніпро. 1970. 480 с.
50. Руденко М. Формула Сонця: роман-трактат. Тернопіль : Джура. 2005. 224 с.
51. Руденко М. Прозріння: поезії, поеми. Балтимор; Торонто, 1978. 204 с.
52. Руденко М. Всесвіт у тобі: поезії. Київ, 1968. 108 с.
53. Руденко М. Хрест. *Зранена нація: Художня та історична правда в творах письменників Луганщини про голодомори в Україні ХХ століття*: навчальний посібник. Луганськ, 2010. С. 50–82.
54. Руденко М. «...Ніколи не смійте жаліти мене – бо, може, лиш я був посправжньому вільний». *Учитель*. 1998. № 4. С. 34–37.
55. Руденко М. Катастрофічна помилка Маркса. Економічні монологи. *Вітчизна*. 1992. № 12. С. 42–46.
56. Рудницький Л. Микола Руденко. *Слово і час*. 1995. № 11-12. С. 32–33.
57. Савчук Н. Сузір'я яскравих зірок на тлі негоди: українські митці-«шістдесятники». *Українська мова та література*. 2008. Число 45. С. 7–14.
58. Сверстюк Є. Зачарований життям: інтелектуальна драма Миколи Руденка. *Літературна Україна*. 1998. 3 грудня. С. 9.
59. Слабошпицький М. Горить його свіча. Микола Руденко. *Дивослово*. 2000. № 12. С. 14–16.

60. Слабошпицький М. «Та є ще Бог... і є ще Україна...»: Штрихи до портрета М. Руденка. *Українська мова і література в школі*. 1990. № 12. С. 68–74.
61. Слабошпицький М. Микола Руденко знаний і незнаний. *Руденко М. Поезії*. Київ, 1991. С. 3–9.
62. Соловей Е. Українська філософська лірика. Київ : Юніверс. 1999. 368 с.
63. Талалай Л. Муза М. Руденка. *Березіль*. 2003. № 7–8. С. 164–178.
64. Талалай Л. Пробуджений совістю. *Дивослово*. 1999. № 6. С. 43–46.
65. Тичина П. Зібрання творів: У 12 т. Київ : Наукова думка, 1983. Т. 1. 468 с.
66. Українська Літературна Енциклопедія: в 5 т. / редкол.: І. Дзеверін (відп. ред.) та ін. Київ : Українська Радянська Енциклопедія ім. М. Бажана, 1990. Т. 2. С. 27.
67. Харчук Р. Сучасна українська проза. Постмодерний період. Київ : Альма-Матер. 2008. 250 с.
68. Шевченко О. Перший постріл української революції. *Літературна Україна*. 2008. 14 серпня. С. 3.
69. Шпиталь І. Духовна окраса нації. Слово о полку шістдесятників. *Дніпро*. 2005. № 11-12. С. 111-116.
70. Яременко В. Задушене відродження в історії і в сучасності. До 50-річчя шістдесятництва. *Літературна Україна*. 2009. 23 квітня (№ 16). С. 6; 30 квітня (№ 17). С. 6; 14 травня (№ 18). С. 6; 21 травня (№ 19). С. 6.